

KAPITTEL 3

Fra vern mot vold til et liv verdt å leve

Elisiv Tolo & Ola Nafstad

Animalia

Sammendrag: Synet på dyr og dyrevelferd har endret seg over tid. Kunnskap om dette er sentralt for å forstå samfunnsdebatten og spenninger i forholdet mellom myndigheter og dyreholdere. Endringene beskrives i dette kapittelet fra fire perspektiver: historisk-filosofisk, endringer i dyreholdet, lovregulering, og utviklingen av dyrevelferd som eget fag. Varierende kunnskap og ulike oppfatninger av hva som er viktig for dyrene gir grunnlag for konflikter. Det framstilles ofte som om dyrevelferd er noe vi hadde, men som har gått tapt. Flere måleparametere for dyrevelferd viser noe annet. Fram til 2000-tallet var fokus å hindre lidelse og negative forhold. I dag mener vi at god dyrevelferd forutsetter at summen av positive og negative forhold gir dyrene et liv verdt å leve. Utviklingslinja fra dyrevernloven av 1935 til dagens situasjon illustrerer hvordan avveiningen mellom dyrevelferd og praktiske, økonomiske og kulturelle hensyn har endret seg, og at dyrevelferd har blitt tillagt større vekt.

Nøkkelord: dyrevelferd, endring, regulering

Abstract: The way we look at animals and assess their welfare has changed throughout history. Understanding these changes is crucial to understanding conflicts that arise between authorities and farmers. We present four perspectives: a historical philosophical view, practical changes in animal husbandry, legal regulation, and the development of animal welfare as an academic subject. Different levels of knowledge and diverging perceptions of animal needs can lead to conflict. Animal welfare is often portrayed as something we once had, but have since lost. Indicators of animal welfare show otherwise. Until about 2000, the objective was to prevent suffering. Today, good welfare depends on a balance between positive and negative experiences, and the sum should give the animals lives worth living. The progression from establishment of the Animal Welfare Act of 1935 to the current situation illustrates how the balance between animal welfare and practical, economic, and cultural considerations has changed, and animal welfare to an increasing extent is given more weight.

Keywords: animal welfare, change, regulation

Sitering: Tolo, E. & Nafstad, O. (2022). Fra vern mot vold til et liv verdt å leve. I S. S. Gezelius & F. Veggeland (Red.), *Forvaltning av dyrevelferd i Norge: Hvordan få lovverk til å virke?* (Kap. 3, s. 45–80). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.159.ch3>
Lisens: CC BY-ND 4.0

Innledning

Hva mennesker forstår med dyrevelferd avhenger av når, hvor, hvordan og hvem du spør. Svaret er kulturelt betinget; det er stort spenn når det gjelder alt fra religion og etikk til kunnskaper om dyr og ulike driftsformer. I tillegg spiller kjennskap til målkonflikter som oppstår når man skal ivareta både dyrevelferd, matsikkerhet, mattrygghet, humanhelse, bærekraft, arealbruk, ressursutnyttning, økonomi og artsmangfold en rolle. Menneskers syn på dyrevelferd avhenger av hvordan vi tolker det vi vet, det vi tror og det vi ser. Uansett hvilke målkonflikter vi står overfor, og hvilket perspektiv vi har, har dyrene hatt samme behov i tusenvis av år. Det er vårt syn på, og våre kunnskaper om dyrenes behov og egenverdi, som endrer seg avhengig av kultur og levevilkårene vi vokser opp i.

Formålet med kapittelet er å gi et bidrag til å forstå samfunnsdebatten om dyrevelferd og utvikling av dyrevelferd som politikkområde, og se dette som en del av bakgrunnen for endringer i forholdet mellom allmennhet, myndigheter og dyreholdere. Kapittelet presenterer fire perspektiver på utviklingen på dyrevelferdsområdet: et historisk-filosofisk perspektiv, et praktisk dyreholdperspektiv, et lovverksperspektiv og til slutt utviklingen av dyrevelferd som vitenskap. Innledningsvis forklarer vi noen begreper og viser en modell for hvorfor ulike aktører oppfatter situasjoner ulikt. Vi mener at dette kan bidra til å forstå utfordringer vi ser i møte mellom dyreholdere og myndigheter, og til å forklare hvorfor samfunnsdebatten om dyr og dyrevelferd har endret seg de siste åra. Vi har produksjonsdyr i norsk landbruk som utgangspunkt, med unntak for det historisk-filosofiske perspektivet og noen sammenligninger med dyrehold i andre land. Utviklingen på dyrevelferdsområdet er parallell med utviklingen på mange andre samfunnsområder. Derfor er fortellingen om dyrevelferd også fortellingen om utviklingen av det moderne samfunnet og staten, der utvikling av kunnskap, lovgivning, myndighetsutøvelse, økonomi og sekularisering er sentrale trekk. Staten har over tid påtatt seg stadig mer ansvar for folks velferd gjennom lovgivning, regulering og utvikling av individuelle rettigheter som i sum har skapt den moderne velferdsstaten. Etter hvert har statens ansvar også blitt utvidet til å gjelde dyrs velferd. Dette ansvaret har kommet til uttrykk

gjennom lovgivning om dyrs velferd og gjennom offentlig ansvar for å sikre at loven håndheves og etterlevs.

Begreper

Begrepene som brukes på dyrevelferdsområdet forstås ikke nødvendigvis likt, og det har endret seg over tid hvilke begreper som brukes og hva som legges i dem. Overgangen fra en dyrevernlav til en dyrevelferdslov illustrerer at både begrepsbruk og perspektiv er endret. Dyrevern er i norsk språk og eldre regelverk brukt om vern mot unødig lidelse og er dermed en negativ avgrensning, med mål om å unngå dårlig velferd for dyr. I Sverige brukes begrepet fortsatt om samfunnets arbeid for bedre dyrevelferd. Denne betydningen av ordet er også brukt i Norge, men i forarbeidene til lov om dyrevelferd av 2009 ble det foreslått å erstatte dyrevern med dyrevelferd, for å synliggjøre at det handler om mer enn å beskytte dyrene mot lidelse (Ot.prp. nr. 15 (2008–2009), s. 12). Dyrevelferd omfatter fysisk og mental helse og velvære (OIE, 2021). I tillegg til god helse inkluderer det mestring, følelser og muligheter til naturlig atferd. Dyrevelferd er mer enn dyrehelse, samtidig som dyrehelse har betydning for langt mer enn dyrenes velferd. Mens dyrevern og dyreomsorg har søkelys på mennesket i samspillet med dyr, tar dyrevelferd utgangspunkt i det enkelte dyret og dets situasjon. Overgangen fra dyrevern til dyrevelferd i norsk språk representerer dels en følge av endringen i synet på dyr, dels en ren språklig utvikling.

Dyrehelse handler tradisjonelt om dyrs fysiske helsetilstand, men har også stor betydning for humanhelse (zoonoser, dvs. sykdommer som smitter mellom dyr og mennesker), mattrygghet, bærekraft og matsikkerhet. Dyreomsorg handler om å passe på, stelle og ha omtanke for dyrene og empati med dyr. Det kan sammenfattes i begrepet 'røkterfaktoren', evnen til å se enkeltdyr og grupper av dyrs behov og tilstand og handle på bakgrunn av det.

Den del av etikken som omhandler behandling av dyr, og som gir det etiske grunnlaget for hva som er god behandling av dyr, omtales som dyreetikk. Ulike retninger innenfor dyreetikken kommer til ulike konklusjoner om vårt forhold til dyr. Begreper som dyrerettigheter og

dypøkologi er filosofiske retninger som bygger på et ikke-antroposentrisk livssyn og likeverd mellom mennesker og andre dyr (Zimmermann et al., 2004).

Virkelighetsforståelse, fortolkninger og forventninger

Etikk dreier seg om å stå inne for handlinger, samt å stille kritiske spørsmål til skikk og bruk. Svein Aage Christoffersen (2001), teolog og tidligere leder av Rådet for dyreetikk, har sagt følgende:

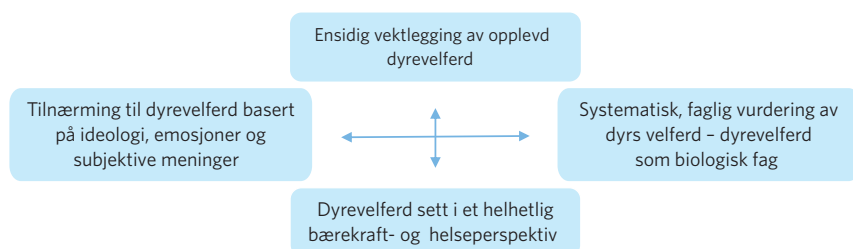
Når vi begynner å reflektere etisk over vår moral, da begynner vi ikke på bar bakke, eller fra «scratch». Vi begynner midt inne i en historisk prosess. Det er ikke slik at vi først tenker igjennom hvordan vi skal innrette oss og leve våre liv som mennesker, for deretter å omsette i praksis det vi har tenkt. Det er omvendt: først overtar vi en livsform, deretter begynner vi å reflektere over det vi har overtatt, om det så også er rett. Vi lever før vi begynner å tenke over hvordan vi skal leve, og det skal vi nok være glade for, ellers kom vi vel aldri i gang.

Det kan være klargjørende å skille mellom etiske problemstillinger, som primært har betydning for mennesker, og spørsmål som direkte påvirker dyrenes liv. For eksempel har Donald Broom, verdens første professor i dyrevelferd, påpekt at *om* vi aksepterer å avlive dyr er en etisk problemstilling, mens *hvordan* vi avliver dem er viktig for dyrenes velferd (Broom, 2011). Bruker vi en avlivingsmetode som vi *vet* medfører stress og smerte, har det også en etisk side. Tilsvarende ser vi i diskusjonen om avliving av daggamle hanekyllinger av verperaser: I Tyskland fokuseres det på at det er etisk problematisk å avlive friske dyr, mens det i Norge har vært mer oppmerksomhet rundt hvordan kyllingene avlives; er maserasjon (dvs. hurtig kverning), en akseptabel avlivingsmetode? Peter Sandøe et al. (2012) hevder at det ikke er mulig å gjøre en objektiv vurdering av dyrs velferd, enhver vurdering vil ha et etisk element. Eller som Anaïs Nin har sagt det (Nin, 1961): «Vi ser ikke ting slik *de* er, vi ser dem slik *vi* er.»

Ulike grupper kjemper om hvem som har rett virkelighetsforståelse, og det er flere frontlinjer. Veganere, urbane forbrukere og aktivister står

opp mot næring, folk med daglig praktisk arbeid i husdyrhold, akademia og tilsynsmyndigheter. Men næringsaktørens praktiske utfordringer og innsikt kan også komme i konflikt med jus og teoretisk kompetanse, og med offentlige myndigheters maktutøvelse ved håndheving av regelverket.

Hvordan dyrenes velferd oppleves og framstilles, preges gjerne av hvilken agenda man har. Samfunnsdebatten domineres ofte av de mest kontroversielle innspillene. For mange innbyggere er skandaleoppslag i media med ensidig negativ fokusering på husdyrhold den eneste informasjonskilden. I dagens samfunn har majoriteten av landets borgere lite eller ingen direkte kontakt med produksjonsdyr, og de har begrenset kunnskap både om dyr, driftsformer og utfordringer når det gjelder dyrevelferd og smitterisiko, men ofte klare oppfatninger om dyrevelferd. Det gir grunnlag for ulik fortolkning av bilder og framstillinger, noe som kan resultere i misforståelser, uenighet og konflikter (figur 1). De siste årene har vi også sett alvorlige konflikter mellom produsenter og Mattilsynet (Gezelius, 2019; se også kapittel 11 i denne boka).

Figur 1. Menneskers forståelse av dyrs velferd avhenger av bakgrunn, ståsted, kunnskap, følelser og erfaringer

Undersøkelser både i Norge og Europa har vist at mange forbrukere legger stor vekt på dyrs tilgang til uteområder (El-Deek & El-Sabrou, 2019; Kjøtt- og fjørfebransjens landsforbund, 2020; Martelli, 2009; Matprat, 2021). Noen tror at husdyrene får være mer utendørs og har større muligheter til naturlig atferd enn det som er vanlig praksis. Næringen beskyldes for villedende markedsføring når de viser bilder av beitende dyr (Dyrevernalliansen, 2021). Det kan oppfattes som urimelig, når kyr, sauer og geiter faktisk er på beite 2–7 måneder i året, avhengig av art, sted og

driftsform. Men det er selvfølgelig ikke hele sannheten. Okser, griser og fjørfe holdes i hovedsak inne. Fakta om vanlige driftsformer kan oppfattes negativt, selv om dyrene er friske og ut fra objektive faglige kriterier for dyrevelferd har en akseptabel velferd.

I en tysk undersøkelse ba man personer med ulik bakgrunn vurdere bilder tatt av sunne, friske griser på hhv. betong eller halm, og tilsvarende bilder av syke griser. Personer uten kunnskap om husdyrhold mente at de syke grisene på halm hadde det bra, mens de friske grisene på betong hadde dårlig velferd. Veterinærer og husdyrprodusenter klarte i større grad å vurdere dyrenes framtoning, uavhengig av liggeunderlag (Busch, 2017). Griser vil ofte velge betong framfor halm dersom det er varmt, mens de selvfølgelig velger tørr halm framfor betong i andre situasjoner. Med andre ord gjør det seg gjeldende ulike fortolkninger av samme situasjon også blant husdyrprodusenter, veterinærer, rådgivere og ansatte i Mattilsynet, avhengig av bakgrunn og fortolkningsramme.

Mange forbrukere forventer at småskaladrift og ekstensive driftsformer sikrer dyrene bedre dyrevelferd enn intensiv drift i større skala. Virkeligheten er mer nyansert. De som driver i liten skala har ofte eldre, dårlige husdyrbygg, mer varierende kunnskap og bruker ofte mindre ressurser på regelmessig tilsyn og også veterinæroppfølging. I en studie fra Nederland fant Kijlstra et al. (2009) at utedrift av svin og fjørfe medførte dårligere smittebeskyttelse og dermed økt risiko både for smittsomme sykdommer og redusert mattrygghet. Ekstensiv drift medfører høyere klimagassutslipp per produsert enhet. Det er med andre ord flere målkonflikter mellom driftsformer mange forbrukere forbinder med god dyrevelferd og andre viktige samfunns mål. Det er generelt lite oppmerksomhet om og erkjennelse av disse målkonfliktene.

Syn på dyr i et historisk perspektiv

Opprinnelig var mennesket en jeger og samler, som i de fleste områder var avhengig av jakt for å overleve. Naturfolk hadde ofte stor respekt for dyrene, men det betydde ikke at jaktmetodene ivaretok dyrevelferdskrav slik vi definerer det i dag. Domestisering av ulike arter startet for mer enn 10 000 år siden, og forholdet mellom mennesker og dyr har variert,

avhengig av livsgrunnlag og livssyn. Her presenterer vi noen filosofer og samfunnsdebattanter som har spilt en viktig rolle for syn på dyr (Sorabji, 1993; St.meld. nr. 12 (2002–2003), 4.1.2), og i noen tilfeller også for utviklingen av en moderne stat.

Pytagoras (500–580 f.Kr.) mente at alle ting har sjel og skal behandles med respekt (animisme), mens Aristoteles 200 år senere mente at mennesket er viktigst og har rett til å utnytte andre skapninger (antroposentrisme). Både Toraen, Det gamle testamentet og Koranen presiserer at dyr skal behandles med godhet og respekt. Buddhismen sier at man skal leve etter følgende: «Som jeg selv ikke ønsker å ha det vondt, å lide, slik er det med alle andre levende vesener.» Det nye testamentet og kristendommen er mer utpreget antroposentrisk, selv om f.eks. Frans av Assisi (1182–1226) var opptatt av respekt og frihet for dyr. Thomas Aquinas (1225–1274) var en av katolikkenes viktigste filosofer. Han mente at det ikke var en synd å være grusom med dyr, fordi de var skapt for mennesket. Likevel mente han at grusomhet mot dyr var uheldig fordi det kunne føre til lignende behandling av mennesker. René Descartes (1596–1650) var en av de mest innflytelsesrike opplysningsfilosofene. Han er kjent for utsagnet *cogito ergo sum* – «jeg tenker, altså er jeg». Han regnes som grunnlegger av den moderne vitenskap, basert på matematikk og logikk. Descartes hevdet at dyr ikke har sjel eller språk og ikke kan resonnerer. Han aksepterte at de kunne reagere på trusler og smerte, men mente at det var en mekanisk reaksjon. Så lenge dyrene ikke hadde menneskets kognitive evner, kunne de ikke lide som oss. Benedictus de Spinoza (1632–1677) var uenig med Descartes på dette punktet; han hevdet at både mennesker og ikke-menneskelige dyr har følelser og kognitiv bevissthet, selv om det er gradsforskjeller. Likevel ble Descartes' holdning dominerende i Europa og Nord-Amerika og bidro til dårlig behandling av mange dyr fram til midten av 1800-tallet. Den engelske filosofen Jeremy Bentham (1747–1832) er kjent for å ha utviklet den konsekvensetiske retningen utilitarismen. Han var svært uenig med Descartes, og hevdet følgende: Nøkkelspørsmålet ikke er «kan de tenke», men «kan de lide?» (Duncan, 2019).

Charles Darwin revolusjonerte ikke bare biologien, men hele det moderne verdensbildet med sin bok *Artenes opprinnelse* (Darwin, 1859/1998). Hans teori om at alle eksisterende dyrearter har en felles

opprinnelse, og at mennesket også kan betraktes som et dyr, har utradert Descartes' syn i naturvitenskapen. Darwin forsøkte å avlive myten om at mennesket befinner seg i sentrum eller på toppen av en utviklingspyramide. Et bedre bilde er å framstille artenes opprinnelse som et stamtre, hvor hver art er en som en gren på et stort tre.

I 1964 kom Ruth Harrison med sterk kritikk av industrielt dyrehold som hadde utviklet seg etter andre verdenskrig i boken *Animal Machines*. Hun beskrev rutinemessig bruk av kirurgiske inngrep utført uten bedøvelse, som kastrering, halekupering, nebbtrimming, avhorning, rutinemessig bruk av antibiotika i fôret, hold av verpehøns i små, nakne bur og hold av spedkalv i trange bokser med lokk – angivelig for å få lyst kjøtt. Som en følge av oppmerksomheten boka fikk, oppnevnte den engelske regjeringen en kommisjon under ledelse av Roger Brambell. Brambell-kommisjonen konkluderte med at dyr har biologiske behov. Holdes de under forhold hvor det ikke er mulig å oppfylle disse behovene, kalt «de fem friheter», kan det føre til frustrasjon og lidelse (Brambell, 1965). De fem friheter er trolig det mest kjente konseptet for å beskrive dyrs behov. Mange vil nok være overrasket over at originalversjonen ikke omfattet mer enn at dyrene skal ha mulighet for å reise seg, legge seg, strekke beina, snu seg og stelle seg. John Webster reformulerte og utvidet de fem friheter så sent som i 1993, og det er hans versjon det gjerne refereres til: Dyr skal ha frihet fra sult og tørst, fysisk ubehag, smerte og sykdom, angst og frykt, samt frihet til å utøve naturlig atferd (Farm Animal Welfare Council, 1993; Webster, 2016).

Ruth Harrisons bok avstedkom mye engasjement. Dyrerettighetsbevegelsen og dypøkologien er filosofiske retninger som oppstod på 70-tallet. Peter Singer utgav i 1975 boka *Animal Liberation* og la grunnlaget for dyrerettighetsbevegelsen. Den kjemper for at dyrenes liv skal ses på som mål i seg selv, og at vesener som har bevisste behov ikke kan reduseres til ressurser, slik de mener husdyrbasert matproduksjon gjør (Singer, 1975/1990). Dypøkologien bygger på betraktninger fra Arne Næss, som også mener at vår antroposentriske kultur har laget et kunstig skille mellom mennesker og andre dyr. Han var inspirert av Spinoza og vurderte alt liv som verdifullt, uavhengig av bevissthet og kognitive evner. Dypøkologene aksepterer likevel at mennesket kan ta liv og høste av

naturens ressurser, men ikke mer enn nødvendig for egen overlevelse (Haukeland & Næss, 2008).

Faktisk og praktisk velferd i ulike epoker

I samfunnsdebatten om dyrevelferd kan man få inntrykk av at dyrevelferd er noe vi hadde, men som gikk tapt i utviklingen av det moderne husdyrholdet. Det er en forståelse av virkeligheten det er all grunn til å drøfte nærmere. Hvordan var velferden i fortidens husdyrhold sett med dagens kunnskap og målestokk? Vi vil drøfte dette med utgangspunkt i noen lange linjer i utviklingen av hold av produksjonsdyr i Norge. Prioritering av dyrs velferd er et overskuddsfenomen. I et samfunn der mennesker slet med å dekke sine primærbehov, hadde dyrevelferd lavere prioritet. Det betydde ikke nødvendigvis fravær av empati og omsorg for dyr, men de grunnleggende materielle forutsetningene for god velferd manglet. Fram til midten av 1800-tallet var det norske samfunnet i all hovedsak basert på naturalhusholdning. Tilnærmet alle husstander hadde dyr for produksjon av mat, i hovedsak til eget bruk (Gjerdåker, 2002; Pryser, 1999). Det var et husdyrhold med stor variasjon gjennom året. En lang vinterperiode ble dyrene holdt i trange, mørke og fuktige husdyrrom med liten mulighet for bevegelse (Hjulstad, 1991). Dette ble kombinert med mangelfull fôring, og i betydelig grad bevisst sultefôring, for å kunne ha en stor besetning gjennom vinteren og for å kunne utnytte utmarksbeite til produksjon i sommerhalvåret (Gjerdåker, 2002; Tobiassen, 1989). Dyrene som overlevde vinteren, fikk oppleve en vår og sommerperiode med uteliv og langt bedre mattilgang, og for en periode frihet til å utøve naturlig atferd.

Dårlige materielle forhold for husdyra var neppe til hinder for et nært forhold til og omsorg for dem, innenfor det begrensede ressursgrunnlaget som sto til rådighet. Men sannsynligvis var vold mot dyr et like framtrædende trekk. Bruk av vold og fysisk avstraffelse hadde generelt et helt annet omfang enn det vi kjenner i dagens Norge. Det er ingen grunn til å tro at dette ikke også betydde vold mot dyr. Norges første dyrevernorganisasjon, «Foreningen imod Mishandling af Dyr», ble stiftet i 1859. Navnet ble etter kort tid endret til «Foreningen til Dyrenes beskyttelse i Christiania».

Kamp mot vold mot dyr var en av de sentrale sakene (Kjørstad, 2019). I et samfunn der tilnærmet alle husstander hadde husdyr, var det sannsynligvis først og fremst stor variasjon i måten dyr ble behandlet på.

Fra midten av 1800-tallet gjennomgikk norsk landbruk store endringer. Begynnende industrialisering og urbanisering førte til et voksende marked for jordbruksprodukter og en begynnende overgang mot markedsrettet produksjon. Samtidig økte konkurransen fra billig importkorn. Den nasjonale kornproduksjonen gikk ned og ble erstattet av en økende husdyrproduksjon for salg (Pryser, 1999). De grunnleggende dyrevelferdsmessige utfordringene endret seg likevel lite i første omgang. Fortsatt var dårlige husdyrrom og sulteføring gjennom vinteren utbredt. I tillegg medførte markedsrettingen av husdyrholdet vekst av et system med fedrifter, som også medførte store påkjenninger for dyra. Storfe og sau ble kjøpt opp og samlet om våren, primært i vest og i fjellbygdene, drevet til fjells for sommerbeite, og på høsten drevet til markedene i og rundt Oslo (Tobiassen, 2008). Både drifta på våren, gjerne i mager tilstand etter en lang vinter på dårlig føring, og drifta på høsten var en betydelig påkjenning for dyra og medførte tap.

Samtidig rommet også siste del av 1800-tallet reformer og tiltak som pekte fram mot utviklingen av det moderne husdyrholdet og gradvis bedre dyrevelferd. Det nasjonale avlsarbeidet hadde sin spede oppstart både for storfe, hest og sau fra midten av 1800-tallet (Gjelstad, 1987; Gjerdåker, 2002). «Den høiere Landbrugsskole paa Aas» ble vedtatt opprettet i 1854 (Gjerdåker, 2002). Dette var et vesentlig grunnlag for faglig utvikling i landbruket. Det første nasjonale organiserte arbeidet med å bekjempe en husdyrsykdom var arbeidet mot ondartet saueskabb, som ble erklært utryddet i 1894 etter mer enn 40 års bekjempelse (Tiller, 1928). Utryddingen av saueskabb representerte oppstarten på noe som har blitt et fortrinn for norsk husdyrhold fram til i dag; evnen til organisert nasjonal bekjempelse av smittsomme husdyrsykdommer (Sandvik & Fossum, 2001).

Bedøving og slakting

Ved slakting var avliving ved avblødning uten forutgående bedøvelse vanlig praksis. Ofte ble dette kombinert med ulike ritualer med hard behandling og vold, som skulle sikre god avblødning og bidra til god

kjøttkvalitet (Lid, 1924). Bedre avlivingspraksis ved slakting var derfor en viktig del av Dyrebeskyttelsens program helt fra starten i 1859. Etter vel 20 år så de resultater av arbeidet, og mer humane slaktemetoder ble vanligere (Lunga, 2013). I 1891 kom boka *Om Slagtning* (Reitan, 2001), som argumenterte for humane avlivingsmetoder. Slaktemasker kom på markedet og bedøvelse før avliving ble gradvis mer utbredt. Men først i 1929 ble det påbudt ved at det kom en egen lov om avliving av dyr. Innføringen av krav om bedøving før avliving kan derfor ses på som det foreløpige endepunktet i en utvikling som hadde foregått over flere tiår i retning av en slaktepraksis som bedre ivaretok elementære krav til dyrevern.

Begynnende overgang til vitenskapelig basert husdyrhold

Økt urbanisering og en raskt voksende befolkning på slutten av 1800-tallet og innover på 1900-tallet ga et økende marked for husdyrprodukter. Denne økningen i produksjon skjedde primært ved at antall dyr økte, men en faglig utvikling i landbruket med økt produksjon per dyr var samtidig i gang. Etter spredte og delvis mislykkede forsøk på å etablere landbruksskoler fra midten av 1800-tallet, kom det et gjennombrudd utover på 1900-tallet med etablering av landbruksskoler i alle amt (Gjerdåker, 2002). I 1897 kom første utgave av Bernt Holtmarks *Husdyrlære*. Den ble utgitt i totalt 14 utgaver og var grunnboka i husdyrhold i nesten 70 år. Den bidro utvilsomt sterkt til økt kompetanse blant alle som var involvert i husdyrholdet. Første setning i innledningen er vel verdt å sitere: «Uhell og mangel på viten går hand i hand» (Høie & Tilrem, 1961). En rekke fagområder som vi vet har stor betydning for dyrevelferd, som føring, avl, hygiene, fysiologi, helse og stell, er grundig behandlet. Men symptomatisk nok er verken dyrevern, dyrevelferd eller dyrs naturlige behov nevnt. Et illustrerende eksempel på at kravene har endret seg, er størrelsen på en fødebinge for svin: *Husdyrlære* tilrår 4,25 m², i dag er offentlig minimumskrav 6 m². Heller ikke i den neste generasjonen lærebok, *Husdyrboka* (1966) av Skjervold et al., er dyrevern, dyrevelferd eller dyrs naturlige behov eksplisitt behandlet.

Økt kompetanse medførte likevel bedre velferd. Vekstskifte og bedre plantekultur kombinert med økt kunnskap om dyras ernæringsmessige

behov ga bedre fôring. Praksisen med sultefôring gjennom vinteren forsvant gradvis også som følge av at markedet trengte kontinuerlige forsyninger av mat. Det skjedde også en betydelig fornyelse av driftsbygningene i landbruket på første halvdel av 1900-tallet. Dette er enhetslâvens tidsalder, der alle husdyrrom og funksjoner ble samlet i en driftsbygning (Hjulstad, 1991). Nye driftsbygninger betydde også bedre og mer praktiske husdyrrom, selv om både plass og luftkvalitet fortsatt lå langt tilbake sammenlignet med dagens standard. Dessuten var variasjonen stor. Mange små og gamle husdyrbygg var fortsatt i bruk (Hjulstad, 1991). Tilgangen til privatpraktiserende veterinærer ble gradvis bedre, og dermed også muligheten for faglig forsvarlig behandling av syke dyr.

Etterkrigstiden

Etterkrigsperiodens raske utvikling med stor satsing på kunnskap og teknologi fikk flere ulike effekter på dyrevelferdsområdet. Hastigheten i intensivering av husdyrholdet ble en helt annen enn i perioden før krigen. Produksjonen per dyr økte sterkt. Tydeligst er dette i storfeholdet, der et stadig synkende dyretall bidro med en stadig økende produksjon av både mjôlk og kjøtt.

Framvekst av en vitenskapelig basert husdyravl, i Norge basert på brede avlsmål som også inkluderte helse og funksjonelle egenskaper, var et viktig bidrag til bedre velferd. Avlsarbeidet bidro primært til økt produktivitet i form av høyere avdrått, større kull og høyere tilvekst – forhold som kritikere av moderne husdyrhold delvis definerer som velferdsproblemer. Både kunnskap om riktig fôring og muligheter for å dyrke og ta vare på grovfôr med høyere kvalitet ble langt bedre. Bekjempelsen av smittsomme sykdommer ble bedre organisert med flere veterinærer, bedre diagnostiske verktøy og en revolusjon i tilgangen på virksomme medisiner. Samtidig ser vi økende forekomst av produksjonssykdommer som jurbetennelse og grisingsfeber.

På den andre siden ble det også i denne perioden utviklet hus og oppstallingsformer som viste seg å gi svært dårlig dyrevelferd, og som nå i stor grad er faset ut her i landet. Drevet av behov for effektivisering, redusert arealbehov og arbeidsforbruk, teknologisk utvikling og lite fokus på

dyrs behov, kom løsninger som Pennsylvania-systemet med store hønseflokker på hellede nettinggulv, tradisjonelle innredningsløse hønsebur, fiksering og delvis oppbinding av griser med hals- eller bogklave, fullspaltebinger for griser og storfe, null-beiting, Grabner-bindsel, halsrammer og utstrakt bruk av strømførende tråd som en del av innredningen både for svin og storfe (Hjulstad, 1980, 1991; Norheim, 1959). Delvis var dette oppstallingsformer som bare fungerte sammen med halekupering eller nebbtrimming. Oppstallingsformene var stort sett utviklet i andre land, men ble tatt i bruk i «norske» versjoner, uten særlige motforestillinger og uten reell offentlig regulering. Noen av eksemplene ovenfor, som Pennsylvania-systemet for verpehøner, var bare sporadisk i bruk her i landet, mens oppstalling av purker på bås var den dominerende oppstallingsformen i en lang periode. Sett bort fra fullspaltebinger for storfe, er alle disse oppstallings- og driftsformene nå forbudt her i landet. I andre land, der utviklingen av denne typen driftssystemer gikk lenger enn her i landet og der besetningene også var langt større, skapte denne utviklingen sterke reaksjoner i samtiden og var vesentlig for Ruth Harrisons engasjement.

Mot vår tid

Endringen i landbrukspolitikken fra midten av 1970-tallet, ofte omtalt som opptrappingsvedtaket, innebar også en periode med historisk høy aktivitet med fornying av driftsapparat og driftsbygninger (Almås, 2002). Det hevet standarden, og dermed i noen grad også velferden. Men langt på vei var fornyelsen basert på forbedrede varianter av drifts- og innredningssystemene som kom på 50-tallet. Parallelt skjedde det en faglig og teknologisk utvikling både internasjonalt og her i landet av for eksempel moderne løsdriftsfjøs for storfe, løsdriftssystemer for gjeldpurker i tillegg til innredede bur og aviariet for verpehøner. Denne utviklingen var avgjørende for at det i neste omgang var mulig å forskriftsfeste krav om overgang til slike driftssystemer. Omstillingshastigheten har variert mellom produksjonene, og det er fortsatt mange dårlige løsninger i bruk. Det er likevel grunnlag for å slå fast at andelen av husdyrpopulasjonen her i landet som er oppstallet i systemer utviklet på basis av en vitenskapelig

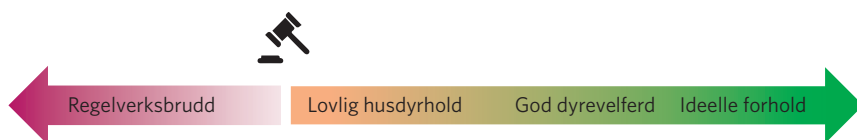
forståelse av dyrs behov aldri har vært større. Generelle utviklingstrekk i samfunnet, endringer i landbrukspolitikken, ny teknologi og nye forskriftskrav har ført til store endringer i besetningsstrukturen. Det blir færre og større besetninger, og i noen av produksjonene også en litt voksende underskog av svært små besetninger. Samtidig har utviklingen i retning av større besetninger gått langt raskere i de fleste andre land. Forskjellen mellom Norge og andre vestlige land er derfor økende.

God helse er fortsatt en viktig del av god dyrevelferd, og helsestatusen hos norske husdyr har aldri vært bedre enn i dag (Veterinærinstituttet, 2021). En kombinasjon av organisert bekjempelse av stadig flere smittsomme husdyrsykdommer andre land må leve med, og en ganske effektiv nasjonal smittebeskyttelse mot introduksjon av nye smittsomme husdyrsykdommer, gjør at Norge i dag har en svært lav forekomst av smittsomme sykdommer i alle produksjoner. Kombinert med forebyggende helsearbeid i den enkelte besetning, og i noen av produksjonene også effektivt avsarbeid for helseegenskaper, har dette bidratt til en totalt sett svært god dyrehelse. Antibiotikaforbruket til husdyr kan ses som et uttrykk for dette. Det har vært fallende over år, og det er på et svært lavt nivå i internasjonal sammenheng (Veterinærinstituttet, 2020).

På tross av disse overordnede utviklingstrekkene, er det ikke vanskelig å finne eksempler på utfordringer og dårlig dyrevelferd. Både akutt skjøtselsvikt – ofte kalt dyretragedier, kronisk dårlige dyrehold med gjentatte regelbrudd – og dårlig fungerende driftsbygninger og -systemer forekommer. Men det er ikke belegg for å si at dette er mer utbredt enn tidligere. Det er likevel to utviklingstrekk som gjør at situasjonen kan oppfattes annerledes. Større besetninger kan i en del situasjoner gjøre konsekvensene av dårlig dyrevelferd større og oppmerksomheten på enkeltindividet mindre. Viktigst er kanskje likevel at samfunnets generelle oppmerksomhet om dyrevelferd gjør problemene mer synlige for flere.

Lovgivning og regulering av dyrehold

Samfunnets formelle minimumskrav til dyrehold defineres i dag av lover og forskrifter. Sammenheng mellom lovmessig regulering av hold av dyr i Norge, og ideelle levevilkår, kan beskrives som i figur 2.

Figur 2. Endringer i regelverket har i mange trinn flyttet grensen mellom ulovlig og lovlig husdyrhold mot høyre. Likevel kan det hevdes at det fortsatt er et stykke igjen til driftsformer som gir ideelle forhold for alle dyr.

Over tid har regelverket vært i stor endring både i omfang og innhold. Det gjelder både den underliggende normen for hva som er akseptert hold av dyr, hvilke deler av dyreholdet som er regulert og graden av konkret og detaljert regulering. Utviklingen i retning mer detaljert regulering er parallell til utviklingen på mange andre samfunnsområder.

Innhold og perspektiv i lovverket avspeiler både den generelle samfunnsutviklingen og hva samfunnet og lovgiver har definert som hovedutfordringer ved hold av dyr på ulike tidspunkt. Både i et langt og kort tidsperspektiv har det skjedd store endringer i lovverk og forskrifter på dyrevern- og senere dyrevelferdsområdet.

Noen grunnleggende årsaker til konflikt mellom dyreholdere og tilsyn er at enkelte dyreholdere enten ikke holder seg oppdatert om, ikke aksepterer, eller i noen tilfeller ikke har økonomisk mulighet til å følge opp endringer i offentlige krav til hold av dyr.

Strafferett og behandling av dyr

Lov om forbrydelser av 1842 forbød grusomhet ved mishandling, men forbudet var avgrenset til kreatur – altså storfe, hest og småfe. Loven ble senere utvidet med en egen paragraf, § 382, som forbød mishandling og uforsvarlig behandling av dyr (Njaa, 1953). Hvor utbredt mishandling og vold mot dyr var i 1800-tallets Norge, har vi lite dokumentasjon av. Men i boka *Bønder i byvegen* (Ribsskog, 1949) beskrives utbredt vold mot kjørehestene som ble brukt i transporten til Christiania. Per Sivles klassiske novelle «Berre ein hund» kan stå som en skjønnlitterær dokumentasjon av utbredelsen av vold mot dyr og dyrs status generelt (1887/1993). Generelt vet vi at vold både var mer utbredt og også akseptert som reaksjonsform tilbake i tid. I et samfunn hvor en stor andel av befolkningen

hadde daglig kontakt med dyr, er det å forvente at dette også betydde at vold var utbredt i behandling av dyr.

I 1929 kom lov om avlivning av husdyr og tamren, gjerne omtalt som «slakteloven». Den innførte krav om bedøving før avliving, med unntak for fjærkre og kanin som ble dekapitert. Historisk hadde det vært vanlig å avlive slaktedyr ved avblødning uten forutgående bedøvelse også her i landet (Lid, 1924), men fra slutten av 1800-tallet ble bedøvelse før avliving gradvis mer utbredt. Med loven av 1929 var dermed metoden som 50 år tidligere var enerådende blitt forbudt. Referatene fra stortingsdebatten om loven avdekker at enkeltrepresentanter også hadde en klar antisemitisk begrunnelse for forbudet. Motivasjonen for loven var nok derfor sammensatt (Snildal, 2014).

Egen lov om vern av dyr

Med lov om dyrevern av 1935 var Norge relativt tidlig ute i europeisk sammenheng med regulering av området. I motsetning til straffelovens bestemmelser om vern av dyr mot vold, har loven av 1935 et positivt formulert formål: «Det skal farast vel med dyr, so dei ikkje kjem i fåre for å lida i utrengsmål.» Paragraf 2 og 3 omhandler generelle krav til oppstalling og føring, og har som åpenbart mål både å forebygge, avdekke og straffe underføring. Med andre ord; driftsformen som tidligere var utbredt og en viktig del av driftsgrunnlaget i mange områder – store besetninger og begrenset føring gjennom vinteren for å kunne utnytte utmarksressursene til produksjon i sommerhalvåret – var nå blitt forbudt.

Dyrevernloven av 1935 ble revidert i 1951. Det er særlig én endring det er verdt å vurdere nærmere når sammenhengen mellom dyrevelferd og kultur diskuteres. Det ble forbudt «for umstreifarar, når dei flakkar ikring, å bruka hest eller anna dyr til å frakta folk eller varor med, eller føre med seg laushest». Hest og hestehold sto helt sentralt i taternes/romanifolkets livsstil. Forbudet må ses i lys av den harde fornorskings- og assimileringspolitikken som ble ført overfor denne minoriteten i etterkrigstiden, mer enn som et dyrevernstiltak, selv om endringen formelt ble gjort med dyrevern som begrunnelse (Møystad, 2010; Njaa, 1953).

Loven av 1935 hadde ikke bestemmelser om oppstalling og husdyrmiljø ut over den generelle bestemmelsen i § 2 om forsvarlig tilsyn og stell. Det var ikke egne forskrifter om hold eller oppstalling av husdyr gitt med hjemmel i loven. I forarbeidene til loven sies følgende: «Dyrets oppholdsrum må være så rummelig at dyret kan stå og ligge på en naturlig måte. Er flere dyr sammen på bingje eller lignede må det være så stor plass at alle kan ligge naturlig på samme tid, og krybber, troer, hekk o. l. må være ordnet slik at alle dyrene samtidig kan komme til føret» (Njaa, 1953, s. 23). De store endringene som skjedde i driftsformer, oppstalling av dyr og utforming av husdyrrom på 50- og 60-tallet, skjedde derfor under svært begrenset og skjønnsmessig juridisk regulering. Først i 1965 kom «Regler om buranlegg for voksne høner».

Dyrevernloven av 1974 utvidet formålet med loven; «det skal farast vel med dyr og takast omsyn til instinkt og naturlig trong hjå dyret så det ikkje kjem i fåre for å lida i utrengsmål». Denne presiseringen av at det skal tas hensyn til instinkter og behov avspeiler utviklingen både i dyrevern som fag og i samfunnets syn på dyr (Frøslie, 1996; Gjesdal, 1977). En hovedbegrunnelse for behovet for en ny dyrevernlov var de omfattende endringene som hadde skjedd i dyreholdet siden forrige lov ble vedtatt. En vesentlig del av disse endringene var utviklingen av nye hus- og oppstallingsformer. Reguleringen av krav til oppstalling (§ 4) er langt mer omfattende enn i loven av 1935, men fortsatt svært generell. Kravet er at «dyret har fullt teneleg tilhaldsrom, der det er stor nok plass, høveleg varme, nok lys og tilgang på frisk luft m.v. alt etter trongen hjå det einskilde dyreslag».

Likevel var det først i 1992, i forskrift om hold av produksjonsdyr, at disse forholdene ble regulert mer konkret. Forskriften innførte krav om beite for storfe som ble oppstallet på bås, krav om tett gulv og strø på liggeplass for svin og kalver og slutt på av fiksering av purker etter en overgangsperiode til 2000. 1992-forskriften omfattet kun storfe og svin, og ble i 1996 erstattet av forskrift om hold av storfe og svin. Med 1996-forskriften kom det flere konkrete areal- og størrelseskrav til binger og båser. Kravet om løsdrift for alle dyregrupper av storfe kom med forskrift om hold av storfe fra 2004. Med denne forskriften kom også kravet om et minimum antall uker på beite eller tilsvarende for alle kyr. Kravet om løsdrift for

mjølkekyr fikk en overgangsperiode fram til 2024, som senere i praksis har blitt forlenget til 2034, gitt at det fra 2024 iverksettes noen ekstra tiltak i besetninger med båsfjøs (Mattilsynet, 2010). Forbudet mot hold av verpehøner i tradisjonelle bur ble innført med ny forskrift om hold av høns og kalkun i 2002, men med en overgangsperiode på 10 år. Disse tre reformene i tre sentrale husdyrproduksjoner betydde at oppstallingsformene som etter andre verdenskrig hadde utviklet seg som dominerende i svine- og verpehøneproduksjonen ble forbudt. Det samme ble oppstallingsformen som har vært tilnærmet enerådende for mjølkekyr i mange hundre år, om enn med en lengre overgangsperiode. Reformene i svine- og verpehønsproduksjonen er fullført og med relativt korte overgangsperioder. De fikk ved gjennomføringen store konsekvenser for besetningsstørrelse og -antall. Frykt for tilsvarende ringvirkninger av løsdriftskravet for storfe er bakgrunnen for den lange overgangsperioden. Det er også en del av bakgrunnen for at gjennomføringen stadig er under debatt.

Bakgrunnen for innføringen av de tre løsdriftsreformene var ulik. Løsdriftskravet i svineproduksjonen var et rent nasjonalt valg som sørget for, og fortsatt sørger for, at de norske offentlige kravene til oppstalling av svin sannsynligvis er de strengeste i verden. Norge har også formelt krav om løsdrift for mjølkekyr, i motsetning til mange andre land. Likevel er andelen norske mjølkekyr som holdes i båsfjøs fortsatt høy. I de fleste andre land har strukturutviklingen og krav til effektivitet bidratt til en langt raskere overgang til løsdrift enn her i landet. Forbudet mot tradisjonelle bur for verpehøner var et resultat av nasjonal implementering av EU-bestemmelser. Her er norske krav derfor på linje med kravene i resten av Europa.

Krav til veterinærer

Før 1935 kunne enhver både titulere seg som veterinær og behandle dyr. Ved en kongelig resolusjon i 1935 ble veterinær en beskyttet tittel som krevde offentlig autorisasjon. Dette ble lovfestet i veterinærloven av 1948, som også påla veterinærene «å verne dyrene og å arbeide for

husdyrbestandens sunnhet og medvirke til øking av dens als- og yteevne». Med dyrevernloven av 1935 ble det innført et generelt krav om at operative inngrep og annen behandling som kan føre til vesentlig smerte skal utføres av offentlig autorisert veterinær, og med bedøvelse om inngrepet var særlig smertefullt. Loven hadde et generelt unntak fra kravet om at behandlingen skulle utføres av veterinær der dette var «særs vanskeleg, eller for dyrt etter måten», og spesifikke unntak fra kravet ble gitt for kastrering av reinsbukk, gris, værlam og bukkekje. Ved revisjonen av loven i 1951 ble det innført en øvre grense for dyrets alder dersom inngrepet skulle utføres av legfolk: Kastrering av gris måtte skje innen 1 måned, værlam og bukkekje før de var 2 måneder (Njaa, 1953).

Med ny dyrevernlov i 1974 ble den generelle unntaksbestemmelsen fjernet, og de spesifikke unntakene avgrenset til kastrering av reinsbukk og gris under 1 måneds alder. Aldersavgrensningen for gris ble senere strammet inn til 1 uke. Fra 2001 satte loven krav om at kastrering av gris skal gjennomføres av veterinær, med bedøvelse og langtidsvirkende smertelindring. I dag er dette regulert i forskrift om hold av svin, og ikke direkte i loven.

Avveining mellom dyrevelferd og andre hensyn

Utviklingslinja fra Dyrevernloven av 1935 til dagens situasjon illustrer hvordan avveiningen mellom dyrevelferd og praktiske, økonomiske og kulturelle hensyn gradvis og systematisk har endret seg i perioden og at dyrevelferd stadig har blitt tillagt større vekt av lovgiver. De siste tiårene har spørsmålet om kirurgisk kastrering av gris også vært oppe til debatt på europeisk plan. Norge var først ute med å innføre krav om bedøvelse ved inngrepet, og er fortsatt eneste land som stiller krav om at inngrepet skal utføres av veterinær. Samtidig har det skjedd en utvikling i flere europeiske land med innfasing av krav om ulike varianter av anestesi eller smertelindring. Dagens forskjeller mellom ulike land illustrer at avveiningen mellom dyrevelferd, økonomi og praktiske forhold ikke bare varierer over tid, men også mellom land og kulturer selv innenfor et relativt homogent område som Europa.

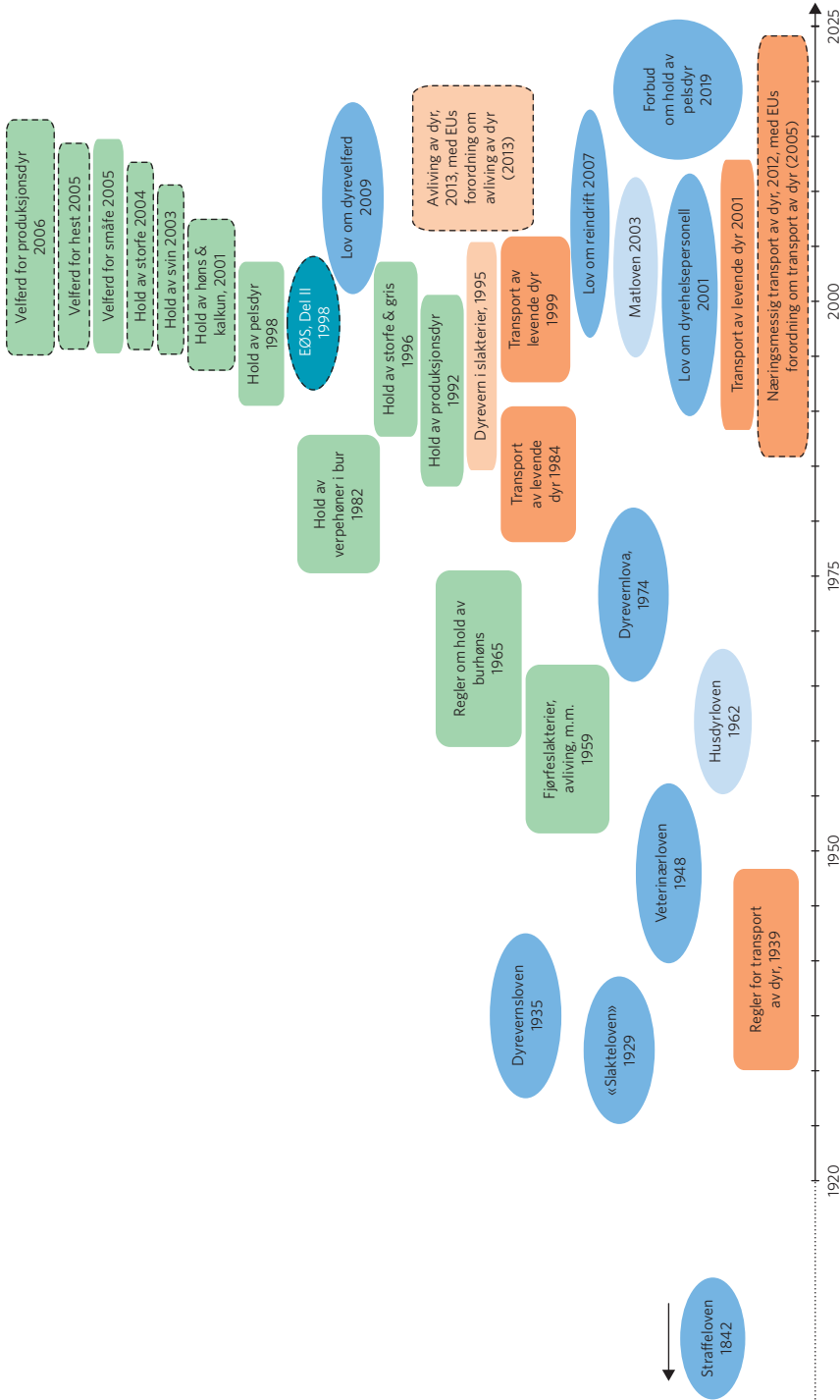
Dagens dyrevelferdslov

Dagens lov trådte i kraft 1. januar 2009 og har skiftet navn til lov om dyrevelferd. Som tidligere nevnt er navneskiftet et uttrykk både for en generell språkendring, en endring i samfunnets syn på dyr og en faktisk endring i lovens perspektiv (Stenevik & Mejdell, 2011). Formålet med dagens lov er utvidet og kan oppfattes som nesten «speilvendt» fra tidligere lovperspektiv. I forståelsen av formålet i 1974-loven, står formuleringen «kjem i fåre for å lida i utrengsmål» sentralt. Krav om forebygging av og beskyttelse mot unødvendig smerte og lidelse var en videreføring av formålet i dyrevernavloven av 1935. Dagens dyrevelferdslov har snudd perspektivet; loven skal fremme god dyrevelferd og respekt for dyr. Respekt for dyr er en nyskapning i lovsammenheng og har som formål å styrke dyrs generelle stilling i samfunnet. Det signaliserer et mål om å påvirke holdningen til dyr, ikke bare den konkrete behandlingen. I § 3, generelt om behandling av dyr, slår dagens lov fast at dyr har egenverdi uavhengig av den nytteverdien de måtte ha for mennesker. De skal behandles godt og beskyttes mot fare for unødige påkjenninger og belastninger. Beskyttelse mot påkjenning og belastning innebærer en skjerping av lovverket sammenlignet med 1974- og 1935-loven som krevde beskyttelse mot lidelse. Kravet om å ta hensyn til «instinkter og naturlig trong hjå dyra» fra 1974 er i dagens lov videreført, innskjerpet, utdypet og konkretisert i § 3 om dyrs levemiljø. Her stilles krav om at dyr skal holdes i miljø som gir god velferd ut fra artstypiske og individuelle behov, herunder gi mulighet for stimulerende aktiviteter, bevegelse, hvile og annen naturlig atferd.

Organisering av regelverket

Lov om dyrevelferd legger viktige føringer for behandling av dyr, men detaljregulering finnes i forskrifter, hjemlet i loven. I tillegg finnes flere lover som regulerer dyrehold (rein, pelsdyr). Noen av bestemmelsene i disse lovene skal sikre forsvarlig dyrevelferd, andre har som formål å ivareta andre samfunnsinteresser. Som illustrert i figur 3 har antall forskrifter økt i takt med omfanget av reguleringen.

Utvidelsen av EØS-avtalen med veterinæravtalen i 1998 forpliktet Norge til å implementere EUs regelverk blant annet på dyrevelferdsområdet. Det

Figur 3. Tilfang av lover og forskrifter med vesentlig betydning for hold av dyr og deres velferd siste 180 år. Lower er vist i blått, forskrifter i grønt og oransje. Forskrifter endret eller tilkommet som en følge av den utvidede EØS-avalen i 1998 er markert med svart kant. Tidslinjen er brutt før 1920 ettersom det ikke kom noe relevant regelverk mellom 1842 og 1929.

resulterte i en lang rekke nye forskrifter etter årtusenskiftet. I senere år har EU gitt nytt regelverk som forordninger. I motsetning til direktiver, som kan skrives om så lenge intensjonen oppfylles, gjelder forordninger ordrett også i Norge. De felles europeiske bestemmelsene representerer et minimumsnivå alle samarbeidende land må legge til grunn, men det er i noen grad mulig med nasjonale tilleggskrav. Det kan være positivt for dyrenes velferd at vi på enkelte områder kan stille strengere krav enn EU, men det bidrar til at regelverket er ekstra krevende å finne fram i, både for dyreeiere og tilsyn.

De siste 15 årene har regelverket i EU og Norge gått fra å være detaljstyrt til å bli mer funksjonelt, dvs. at det stilles krav til at det skal gi resultater i samsvar med lovgivers intensjon med bestemmelsen. Eksempelvis stilles det detaljerte krav til antall kilo levendevekt per kvadratmeter for fjørfe, mens tilgjengelig areal for sau skal være tilpasset dyrenes behov. Funksjonelle krav kan innebære redusert behov for å oppdatere regelverket, og gir i utgangspunktet større rom for skjønn og bedre muligheter for å legge til rette for gode løsninger. Men det pålegger dyreholdere større ansvar for å dokumentere at de har valgt løsninger som fungerer.

Med hjemmel i dyrevelferdsloven utarbeides forskrifter om dyrevelferd. I praksis lager Mattilsynet utkast på oppdrag fra Landbruks- og matdepartementet. Utkast er gjenstand for en høringsprosess. Forskrifter med funksjonelle krav og rom for skjønn, følges gjerne av veiledere utarbeidet av Mattilsynet. Slike veiledere legger sterke føringer på fortolkning av regelverk, men utarbeides uten formelle høringsprosesser. Det betyr at departementet har mindre styring, og sivilsamfunnet mindre innflytelse. Veiledere er generelt lite kjent av dyreholdere, som dermed ofte ikke vet hva de har å forholde seg til.

Dyrevernemdas plass

Etableringen av dyrevernemder og senere endringer i arbeidsvilkår og rolle for disse kan ses som en illustrasjon på generelle trekk i utviklingen i offentlig forvaltning, og særlig forholdet mellom folkevalgte organ og embetsverk eller fagbyråkrati (Andreassen, 2006). Først ble lekmannelementet i enkeltsaker innført, deretter avvirket og erstattet av et voksende

byråkrati med økende makt. I 1800-tallets embetsstat var politiet tillagt myndigheten til å stoppe vold mot dyr. Et lite politikorps – som i hovedsak var til stede i byene, der de færreste av dyra var – hadde dette som en av svært mange oppgaver. Dyrevernnemnda kom med 1935-loven. Fra starten av var dette et folkevalgt organ som skulle følge opp og forvalte loven kommunalt. Forvaltningen skjedde uten bistand fra offentlig ansatte, slik det fortsatt var på mange saksområder. På dette tidspunktet var lekmannsskjønnet tilnærmet enerådende i forvaltning av loven, selv om det for dyrevernnemnda, som ett av få folkevalgte organer, var føringer om forhåndskvalifikasjoner: «I nemndi skal det fyrst og fremst veljast inn folk som hev praktisk skyn på husdyrhald og dyrestell.» Politiet kunne fortsatt kobles inn i særlig alvorlige saker.

Distriktsveterinærsystemet var etablert da dyrevernloven av 1974 ble vedtatt. I denne loven slås det fast at distriktsveterinæren skal være medlem av nemnda, om ikke departementet peker ut en annen veterinær. I praksis bidro distriktsveterinæren ofte både med saksforberedelse, sekretariatsfunksjon og håndtering av enklere saker (Gjesdal, 1977). Føringerne for hvilke kvalifikasjoner kommunestyret skulle legge vekt på ved valg av medlemmer var de samme som i 1935-loven.

Før 2009-loven var Statens dyrehelsetilsyn etablert (1996) og senere Mattilsynet (2004) (se kapittel 4). I forarbeidene til dyrevelferdsloven av 2009 foreslås det at dyrevernnemndene legges ned, men stortingsbehandlingen førte til at de besto, om enn i ny og noe uklar rolle. Dyrevernnemndene ble interkommunale, ikke folkevalgte, og oppnevnt av «embetsverket» – altså Mattilsynet. Dyrevernnemndas uklare rolle har kommet opp i den eksterne evalueringen av Mattilsynet (KPMG, 2019). I instruks for dyrevernnemndene (Mattilsynet, 2009) slås det fast at dyrevernnemnda er en del av Mattilsynet, at Mattilsynet kan bruke nemndas lekmannsskjønn der det er behov for det, og at nemndas vurderinger skal følge saken. Instruksen understreker at nemnda ikke kan fatte vedtak i enkeltsaker. Dette illustrerer endringen fra dyrevernloven av 1974 som tydelig gir dyrevernsnemnda vedtaksmyndighet. Lekmannsskjønnet er nå tilnærmet fjernet i alle enkeltsaker, og den politiske kontrollen med Mattilsynets arbeid med dyrevelferd ligger bare i departementenes oppfølging av Mattilsynet som direktorat.

Dyrevelferd som eget fag

Forståelsen av dyrs velferd har utviklet seg i takt med moderne vitenskap. Dyrevelferd som vitenskapelig fag er utpreget tverrfaglig. Fram til 1990 var det vanlig å sette likhetstegn mellom dyrehelse og dyrevelferd. Etologi, læren om dyrs atferd, ble innlemmet i biologiske fag i årene fra 1980 til 1990 (Broom & Fraser, 2015). En helhetlig forståelse av dyrs behov forutsetter bidrag fra mange biologiske og husdyrfaglige disipliner: fysiologi, avl, ernæring og fôring, husdyrmiljø, veterinærmedisin og etologi er viktige brikker i denne helheten. Jus har hele tiden hatt en plass i diskusjoner om dyrevern og dyrevelferd. I senere år har også stadig flere samfunnsfaglige disipliner meldt seg på. Faget er ungt, og det har vært i rask utvikling. Det har blant annet medført at selve definisjonen av dyrevelferd og formuleringene rundt hva som representerer god velferd for dyr stadig har blitt videreutviklet og reformulert.

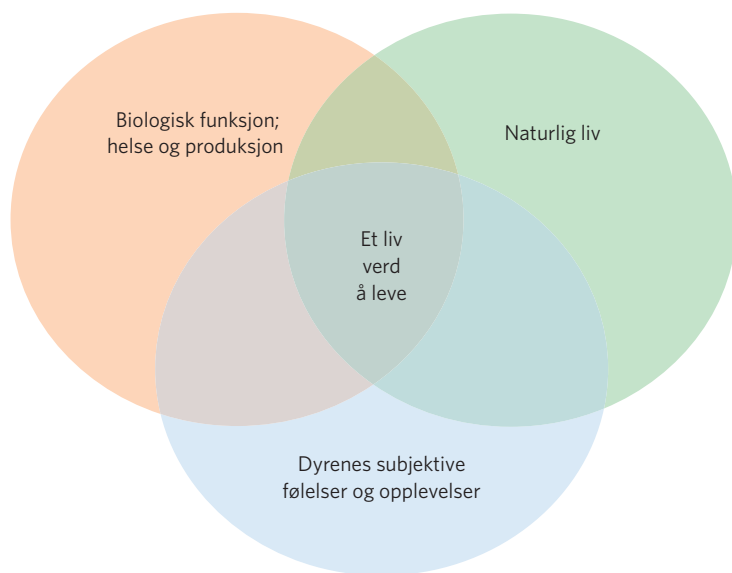
Når dyrevelferd nevnes i media og samfunnsdebatter, er det fortsatt vanlig å vise til Brambell-kommisjonen og «de fem friheter». Men det er den reformulerte utgaven fra John Webster (Webster, 2016) som siteres (frihet fra sult og tørst, fysisk ubehag, smerte og sykdom, angst og frykt, samt frihet til å utøve naturlig atferd). De fem frihetene peker på grunnleggende behov, er godt kjent og har hatt stor betydning, men betraktes nå som noe utdatert (McCulloch, 2012). Med unntak for frihet til å utøve naturlig atferd, fokuseres det på fravær av negative forhold, mens det de siste 20 årene har vært fokus på dyrebaserte registreringer som gir uttrykk for god velferd, som velvære og lek. Vi vet også at mange forbrukere forbinder god dyrevelferd med et naturlig miljø med tilgang til uteområder.

Definisjoner av dyrevelferd

Donald Broom har hevdet at et individs velferd følger av dets evne til å mestre eller respondere hensiktsmessig på sine omgivelser (1996). Broom ble i noen grad beskyldt for ikke å ha med følelser i sin definisjon, men hevder at følelser spiller en vesentlig rolle for mestring og biologisk funksjon, og at dette dermed er inkludert i definisjonen (Broom, 2011).

Den internasjonale organisasjonen for dyrehelse, OIE, sier kort at dyrevelferd er et individs fysiske og mentale tilstand under de forhold dyret lever og dør (OIE, 2021).

Det er nå stor enighet om at dyrs velferd avhenger av tre dimensjoner: biologisk funksjon, naturlig liv og dyrets subjektive opplevelse. Flere forskere har framstilt disse dimensjonene som overlappende sirkler (figur 4). God velferd forutsetter at dyrene får oppfylt kritiske behov innenfor hver av de tre dimensjonene. Det er viktig å huske på at alle de tre dimensjonene omfatter både positive og negative forhold. Dyr i naturen kan oppleve perioder med kulde, tørke, sult, sykdom, skader og rovdyrangrep. Dyr holdt i moderne og veldrevne hus er fri for mange smittsomme sykdommer og parasitter, men de kan få problemer som følge av høy tilvekst og produksjon, lite aktivitet og begrensede muligheter for naturlig liv og sterkt motivert atferd. Eksempler på sterkt motivert atferd er redebygging hos purker siste døgn før fødsel, sosial kontakt for storfe og strøbading hos høns og kalkun. Dyr som hindres i å utøve sterkt motivert atferd, blir frustrerte og kan utvikle uønsket atferd som fjærplukking, halebiting og stereotypier (Bracke & Hopster, 2006). Den subjektive opplevelsen hos enkeltindivider kan gi ulike reaksjoner under helt like forhold, avhengig av dyrets mestringsevne.

Figur 4. Ulike dimensjoner ved dyrevelferdsbegrepet, basert på framstillinger av Lund (2002), Fraser (2008) og Mellor (2016). Hver dimensjon omfatter både positive og negative forhold.

Man kan i noen grad kompensere for at dyrene mister positive aspekter ved naturlig liv ved å sikre god helse og øke tilbudet for aktiviteter og sosial atferd innendørs – gjerne omtalt som miljøberikelse. Det vil i beste fall ha positiv effekt både på muligheten til å utøve motivert atferd og den subjektive opplevelsen. Fraser et al. (1997) og Fraser (2008) peker på at dyrene skal kunne leve *rimelig naturlige liv*, men sidestiller det ikke med å leve slik arten lever ute i naturen.

Til sammenligning kan vi se på hvilke habitater arten menneske kan trives i. Alle vil ha mat og god helse, men noen foretrekker et liv på Manhattan eller i Tokyo, framfor friluftsliv. Diskusjonene om hva som er godt nok, både for dyr og mennesker, vil nok fortsette.

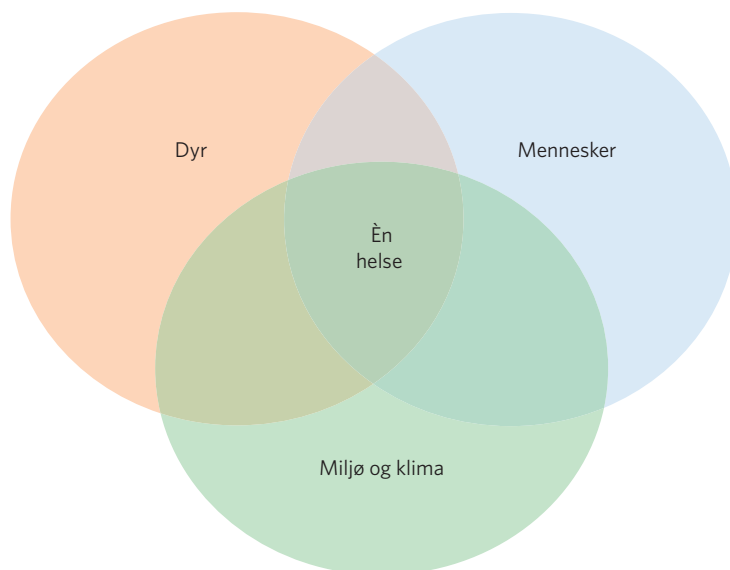
Mellor (2016) beskriver dette i et eget konsept, «quality of life». Han tar utgangspunkt i at dyr har både positive og negative erfaringer, og at dyrets velferd avhenger av balansen mellom dem, slik det er framstilt i tabell 1.

Tabell 1. Mellors (2016) beskrivelse av livskvalitet

Kategori	Beskrivelse
Et godt liv	Positive erfaringer dominerer. Oppnås ved å følge råd for beste praksis godt over minimumskrav i regelverk.
Et liv verdt å leve	Balansen mellom positive og negative erfaringer er positiv. Forutsetter etterlevelse av alt regelverk samt ekstra tiltak.
Balanse	Framtredende positive og negative forhold/erfaringer er i balanse.
Et liv verdt å unngå	Negative erfaringer i overvekt, men kan relativt enkelt rettes opp ved endret praksis eller veterinær behandling.
Et liv ikke verdt å leve	Negative forhold dominerer, kan ikke korrigeres og avlaving er beste alternativ.

Ulike konsepter kan sammenfattes som vist i figur 4, opprinnelig presentert av Vonne Lund (2002), og senere brukt av Fraser (2008). Personer med ulikt verdisyn tillegger gjerne de tre dimensjonene ulik betydning. Mens veterinærer, helsevesen og næring tradisjonelt har arbeidet for bedre helse og produksjon, er mange av dagens forbrukere mest opptatt av naturlig liv. De fleste vil nok være enige i at dyrene vil ha stor glede av å komme ut i solen, kunne bevege seg fritt og lete etter mat. Ikke alle vil sette like stor pris på økt risiko for smittsomme sykdommer. Det blir ikke lettere når vi tar med i betraktningen at

menneskers og dyrs helse er uløselig knyttet til bærekraft og klima, som illustrert i figur 5.

Figur 5. Vi har bare én jord, og miljøets, dyrenes og menneskenes helse og utfordringer er uløselig knyttet sammen (Destoumieux-Garzón et al., 2018)

Helse versus velferd

Veterinærer har hatt en viktig rolle ved utforming av regelverk som regulerer hold av dyr, hygiene og mattrygghet. Etableringen av slike regelverk har bidratt til å eliminere smitte av sykdommer som tuberkulose, brucellose og zoonotiske parasittsykdommer, og gitt Norge en unik situasjon med lav forekomst av en rekke smittsomme dyresykdommer av ulik alvorlighetsgrad (for eksempel paratuberkulose, smittsom grisehoste, ringorm og afrikansk svinepest), lav forekomst av matbårne infeksjoner (for eksempel salmonella og campylobacter), og lavt forbruk av antibiotika. Det har også bidratt til mindre behov for vaksiner og gitt produktive dyr med lavere klimagassutslipp enn i mange andre land. Avgjørende for å utrydde eller redusere risiko for noen alvorlige sykdommer og zoonoser (for eksempel trikinose, salmonella og campylobacter), har vært overgang til driftsformer hvor dyr holdes innendørs, uten kontakt med andre dyrehold eller ville dyr. Dette er driftsformer som

begrenser dyrenes muligheter til naturlig atferd og positive opplevelser, men som bidrar til høy mattrygghet, gir lavt fôrforbruk, sikrer høy produksjon og lavere klimaavtrykk.

I senere år har etologer og veterinærer i økende grad vært opptatt av dyrenes behov for å utføre sterkt motivert atferd. Målet er at dyrenes behov skal tilfredstilles uten at det går på bekostning av helse, lav antibiotikabruk eller klimaavtrykk. Før det gjøres større endringer av driftsformer for å oppnå bedre dyrevelferd, er det kritisk at man vurderer hvilke konsekvenser det kan få på andre områder.

Velferdsindikatorer, vurderinger og overvåking

Tradisjonelt har man vurdert dyrs velferd basert på innsatsfaktorer eller tildelte ressurser som areal, fôr, drikkevannsinnetninger, strø, liggeunderlag og tilsyn/stell. I senere år har man lagt mer vekt på resultat- og dyrebaserte indikatorer; dyrene er fasiten. Dyrebaserte indikatorer gir bedre muligheter for å sammenligne dyrenes velferd i ulike driftsformer og -systemer. Helse- og produksjonstall har vært brukt i mange år, og de er fortsatt viktige. På slakteriene registreres effektivt dyrebaserte indikatorer som dødelighet under transport, tegn på sykdom og holdvurdering av slakt. Men for å finne ut mer om hvordan ulike driftsformer påvirker dyrenes opplevelser, trenger vi også atferdsregistreringer. En utfordring er at slike registreringer er tidkrevende, og det kan være vanskelig å sette grenser for hva som er akseptabelt i løpet av en kort observasjonsperiode. Hvor ofte bør dyrene hvile, og hvor mange ganger per time er det naturlig å gi uttrykk for glede eller tilfredshet? Hvilket tidspunkt på døgnet skal det vurderes? I tabell 2 har vi gitt noen eksempler på ressurs- og dyrebaserte indikatorer som utfyller hverandre.

Tabell 2. Dyre- og ressursbaserte indikatorer som måler tilnærmet det samme

Dyrebaserte indikatorer	vs.	tildelte ressurser
Atferd; hvile, uro, slåssing, tilsølte dyr		Areal/dyr
Holdvurdering		Fôring
Sviskader (fjørfe)		Strø og ventilasjon
Positiv aktivitet		Miljøberikelse

EU-prosjektet *Welfare Quality* ønsket en praktisk tilnærming for å vurdere dyrs velferd. Målet var å finne fram til konkrete, dyrebaserete velferdsindikatorer, med utgangspunkt i at dyr trenger mat og vann, et egnet oppholdssted, god helse med fravær av smerter, samt muligheter for å utøve naturlig atferd. Prosjektet utarbeidet protokoller med vurdering av hold, tilsøling, tegn på at dyrene har det for varmt eller for kaldt, og registrering av sår, skader, sykdom og atferd (bevegelse, hvile, lek, sosial kontakt og kroppspleie). Ikke overraskende har det vist seg at protokollene er tidkrevende å følge.

Ny teknologi med kameraovervåking og kunstig intelligens kan effektivisere registrering og vurdering av dyrenes atferd. Det har allerede vist seg nyttig i forskningssammenheng, og er også på vei inn som verktøy for bonden (Banhazi et al., 2012; Brodin, 2020; Halachmi & Guarino, 2016).

Avslutning

To ord oppsummerer vår beskrivelse av utviklingen på dyrevelferdsområdet: endring og avstand. Juridisk har endringen gått fra én paragraf i lov om forbrydelser, som ga et visst vern mot vold, via to lover om vern mot negative forhold, til dagens dyrevelferdslov med et mål om at dyr skal ha det godt og trives (Ot.prp. nr.15 (2008–2009)). Utviklingen illustrerer hvordan avveiningen mellom dyrevelferd og praktiske, økonomiske og kulturelle hensyn gradvis og systematisk har endret seg i perioden, og at lovgiver har tillagt dyrenes velferd større vekt. Lovverket avspeiler hvordan samfunnets syn på dyr har endret seg. Dyrevelferd som fag er etablert og utviklet i løpet av noen få tiår, og har gitt vesentlige bidrag både til regelverksarbeid og praktisk dyrehold. Både i et langt og i et kort tidsperspektiv har måten produksjonsdyr holdes på endret seg dramatisk, og vi har i dag langt bedre kunnskaper om dyrs behov og større mulighet for å møte dem.

Avstand i tid og manglende kjennskap til hvordan husdyrholdet faktisk var både hundre år tilbake i tid og for få tiår siden, gjør at få ser disse omfattende endringene og retningen de har hatt. Avstanden mellom husdyrproduksjon og den vanlige forbruker har økt. Avstanden mellom faktisk dyrehold og en del forbrukeres forventninger til et ideelt

dyrehold har også økt. Sannsynligvis har også avstanden mellom dyreholdere og tilsynsmyndighetene økt. Det preger både samfunnsdebatten om dyrevelferd, forvaltningen på området og debatten om forvaltningen på området. Endringene på dyrevelferdsområdet vil fortsette også i framtiden, men om avstandene også forsetter å øke, er det en trussel for selve samfunnskontrakten på området.

Dersom kapittelet bidrar til et bedre perspektiv på endringer og konsekvensene av økt avstand, har vi nådd vårt mål.

Referanser

- Almås, R. (2002). *Norges landbrukshistorie: Bd. IV. 1920–2000. Frå bondesamfunn til bioindustri*. Samlaget.
- Andreassen, T. A. (2006). Tilleggsdemokratiets betydning – om den parlamentariske styringskjedens utilstrekkelighet i velferdsstaten. *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, 47(3), 439–448. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-291X-2006-03-06>
- Banhazi, T. M., Lehr, H., Black, J. L., Crabtree, H., Schofield, P., Tschärke, M. & Berckmans, D. (2012). Precision livestock farming: An international review of scientific and commercial aspects. *International Journal of Agricultural and Biological Engineering*, 5(3). <http://ijabe.org/index.php/ijabe/article/view/599>
- Bracke, M. B. M. & Hopster, H. (2006). Assessing the importance of natural behaviour for animal welfare. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 19, 77–89. <https://doi.org/10.1007/s10806-005-4493-7>
- Brambell, F. W. R. (1965). *Report of the technical committee of enquiry into the welfare of livestock kept under intensive conditions*. Her Majesty's Stationery Office.
- Brodin, J. (2020, 7. januar). *Torv i bingen gir glade griser*. Norges miljø- og biovitenskapelige universitet. <https://www.nmbu.no/aktuelt/node/39187>
- Broom, D. M. (1996). Animal welfare defined in terms of attempts to cope with the environment. *Acta Agriculturae Scandinavica*, 27, 22–28.
- Broom, D. M. (2011). A history of animal welfare science. *Acta Biotheoretica*, 59(2), 121–137. <https://doi.org/10.1007/s10441-011-9123-3>
- Broom, D. M. & Fraser, A. F. (2015). *Domestic animal behaviour and welfare* (5. utg). CABI.
- Busch, G. (2017, 30. mars). *Ich sehe was du nicht siehst – Nutztierhaltung im Spiegel der Gesellschaft* [Konferansepresentasjon]. DVG Fachtagung Ethologie und Tierschutz.
- Christoffersen, S. A. (2001, 8. november). *Har vi et felles verdigrunnlag for hold av dyr, og gjenspeiles dette i dagens dyrehold?* [Foredrag]. Høringsmøte i forbindelse med St.meld. nr. 12 (2002–2003) Om dyrehold og dyrevelferd.

- Darwin, C. (1998). *Artenes opprinnelse* (K. Johansen, Overs.). Bokklubben Dagens Bøker. (Opprinnelig utgitt 1859)
- Destoumieux-Garzón, D., Mavingui, P., Boetsch, G., Boissier, J., Darriet, F., Duboz, P., Fritsch, C., Giradoux, P., Le Roux, F., Morand, S., Paillard, C., Pontier, D., Sueur, C. & Voituron, Y. (2018). The one health concept: 10 years old and a long road ahead. *Frontiers in Veterinary Science*, 18(5), 3. <http://dx.doi.org/10.3389/fvets.2018.00014>
- Duncan, I. J. H. (2019). Animal welfare: A brief history. I S. Hild & L. Schweitzer (Red.), *Animal welfare: From science to law* (s. 13–19). <https://www.fondation-droit-animal.org/proceedings-aw/animal-welfare-a-brief-history/>
- Dyrehelsepersonelloven. (2001). *Lov om veterinærer og annet dyrehelsepersonell* (LOV-2001-06-15-75). Lovdata. <https://lovdata.no/lov/2001-06-15-75>
- Dyrevelferdsloven. (2009). *Lov om dyrevelferd* (LOV-2009-06-19-97). Lovdata. <https://lovdata.no/lov/2009-06-19-97>
- Dyrevernalliansen. (2021, 26. januar). *Grønnvasking eller god dyrevelferd?* <https://dyrevern.no/landbruksdyr/gronnvasking-eller-god-dyrevelferd/>
- Dyrevernlova. (1974). *Lov om dyrevern* (LOV-1974-12-20-73). Lovdata. <https://lovdata.no/lov/1974-12-20-73>
- Dyrevernloven. (1935). *Lov om dyrevern* (LOV-1842-08-20-12). <https://lovdata.no/lov/1935-06-07-13>
- El-Deek, A. & El-Sabrou, K. (2019). Behaviour and meat quality of chicken under different housing systems. *World's Poultry Science Journal*, 75(1), 105–114. <https://doi.org/10.1017/S0043933918000946>
- EØS-loven. (1992). *Lov om gjennomføring i norsk rett av hoveddelen i avtale om Det europeiske økonomiske samarbeidsområde (EØS) m.v.* (LOV-1992-11-27-109). Lovdata. <https://lovdata.no/LTI/lov/1992-11-27-109>
- EØS-komiteens beslutning. (1998). *EØS-komiteens beslutning nr. 69/98 om endring av EØS-avtalens vedlegg I (Veterinære og plantesanitære forhold)*. Lovdata Pro.
- Farm Animal Welfare Council. (1993). *Second report on priorities for research and development in farm animal welfare*. <https://edepot.wur.nl/134980>
- Forskrift om avliving av dyr. (2013). *Forskrift om avliving av dyr* (FOR-2013-01-13-60). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/2013-01-13-60>
- Forskrift om dyrevelferd i slakterier. (1995). *Forskrift om dyrevelferd i slakterier* (FOR-1995-08-28-775). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/1995-08-28-775/>
- KAPITTEL_1
- Forskrift om hold av høns og kalkun. (2001). *Forskrift om hold av høns og kalkun* (FOR-2001-12-12-1494). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/2001-12-12-1494>
- Forskrift om hold av storfe. (2004). *Forskrift om hold av storfe* (FOR-2004-04-22-665). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/2004-04-22-665>

- Forskrift om hold av storfe og svin. (1996). *Forskrift om hold av storfe og svin* (FOR-1996-01-15-91). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/1996-01-15-91>
- Forskrift om hold av svin. (2003). *Forskrift om hold av svin* (FOR-2003-02-18-175). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/2003-02-18-175>
- Forskrift om hold av produksjonsdyr. (1992). *Forskrift om hold av produksjonsdyr* (FOR-1992-10-18-779). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/1992-10-18-779>
- Forskrift om hold av verpehøner i bur. (1982). *Forskrift om hold av verpehøner i bur* (FOR-1982-10-15-1514). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/1982-10-15-1514>
- Forskrift om næringsmessig transport av dyr. (2012). *Forskrift om næringsmessig transport av dyr* (FOR-2012-02-08-139). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/2012-02-08-139>
- Forskrift om slaktning av fjørfe. (1959). *Forskrifter om fjørfeslakterier, avliving av fjørfe og om behandling, omsetning og kontroll m.v. av fjørfeslakt* (FOR-1959-07-10-06). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/1959-07-10-6>
- Forskrift om transport av levende dyr. (1984). *Forskrift om transport av levende dyr* (FOR-1984-05-10-1383). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/1984-05-10-1383>
- Forskrift om transport av levende dyr. (1999). *Forskrift om transport av levende dyr* (FOR-1999-02-08-201). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/1999-02-08-201>
- Forskrift om transport av levende dyr. (2001). *Forskrift om transport av levende dyr* (FOR-2001-04-02-384). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/2001-04-02-384>
- Forskrift om velferd for hest. (2005). *Forskrift om velferd for hest* (FOR-2005-06-02-505). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/2005-06-02-505>
- Forskrift om velferd for produksjonsdyr. (2006). *Forskrift om velferd for produksjonsdyr* (FOR-2006-07-03-885). Lovdata. <https://lovdata.no/LTI/forskrift/2006-07-03-885>
- Forskrift om velferd for småfe. (2005). *Forskrift om velferd for småfe* (FOR-2005-02-18-160). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/2005-02-18-160>
- Fraser, D. (2008). Understanding animal welfare. *Acta Veterinaria Scandinavia*, 50(1). <https://doi.org/10.1186/1751-0147-50-S1-S1>
- Fraser, D., Weary, D. M., Pajor, E. A. & Milligan, B. N. (1997). A scientific conception of animal welfare that reflects ethical concerns. *Animal Welfare*, 6, 187–205. <https://www.wellbeingintlstudiesrepository.org/ethawel/1/>
- Frøslie, A. (1996). *Dyrevernloven med kommentarer*. Tano Aschehoug.
- Gezelius, S. S. (2019). Consequences of tit-for-tat enforcement: Toward a Hippocratic principle of regulatory implementation. *Law & Policy*, 41(2), 220–241. <https://doi.org/10.1111/lapo.12125>
- Gjelstad, B. (1987). *Norske husdyrraser – opprinnelse og utvikling*. Jord og gjerning. Landbruksforlaget.
- Gjerdåker, B. (2002). *Norges landbrukshistorie: Bd. III. 1814–1920. Kontinuitet og modernitet*. Samlaget.

- Gjesdal, F. (1977). *Dyrevernloven med kommentarer*. Tanum-Norli.
- Halachmi, I. & Guarino, M. (2012). Editorial: Precision livestock farming: a 'per animal' approach using advanced monitoring technologies. *Animal*, 10(9), 1482–1483. <https://doi.org/10.1017/S1751731116001142>
- Haukeland, P. I. & Næss, A. (2008). *Dyp glede – med Arne Næss inn i dypøkologien*. Flux.
- Harrison, R. (1964). *Animal machines. The new factory farming industry*. Vincent Stuart.
- Hjulstad, O. (1980). *Bygningslære for jordbruket*. Landbruksforlaget.
- Hjulstad, O. (1991). *Uthushistorie. Driftsbygninger på norske gardsbruk frå jernalderen til i dag*. Landbruksforlaget.
- Husdyrloven. (1962). *Lov om dyrehelse* (LOV-1962-06-08-4). Lovdata. <https://lovdata.no/lov/1962-06-08-4>
- Høie, J. & Tøilrem, H. (1961). *Husdyrlære. Ei bok for skole og praksis*. Grøndahl og søns forlag.
- Kijlstra, A., Meerburg, B. G. & Bos, A. P. (2009). Food safety in free-range and organic livestock systems: Risk management and responsibility. *Journal of Food Protection*, 72(12), 2629–2637. <https://doi.org/10.4315/0362-028X-72.12.2629>
- Kjørstad, E. (2019, 16. oktober). *Dyrebeskyttelsen er 160 år: Kjempet for bedøvelse for slakt og mot massakrering av ville fugler*. Forskning.no. <https://forskning.no/dyreverden-historie/dyrebeskyttelsen-er-160-ar-kjempet-for-bedovelse-for-slakt-og-mot-massakrering-av-ville-fugler/1577679>
- Kjøtt- og fjørfebransjens landsforbund. (2020, 2. desember). 6 av 10 vil ha strengere regler for dyrevelferd. KLF. <https://kjottbransjen.no/6-av-10-vil-ha-strengere-regler-for-dyrevelferd-2/>
- KPMG. (2019). *Uavhengig gransking av Mattilsynet* (Rapport til Landbruks- og matdepartementet). https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/no/pdf/2019/12/uavhengig-gransking-av-mattilsynet_10.12.19.pdf
- Lid, N. (1924). *Norske slakteskikkar*. Videnskapsselskapet Kristiania.
- Lov om forbud mot hold av pelsdyr. (2019). *Lov om forbud mot hold av pelsdyr* (LOV-2019-06-21-63). Lovdata. <https://lovdata.no/LTI/lov/2019-06-21-63>
- Lund, V. (2002). *Ethics and animal welfare in organic animal husbandry* [Doktorgradsavhandling, Sveriges lantbruksuniversitet]. SLU publication database. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:slu:epsilon-1434>
- Lunga, A. (2013, 3. november). *Slaktelov med antisemittiske røtter*. Forskning.no. <https://forskning.no/moderne-historie/slaktelov-med-antisemittiske-røtter/601764>
- Martelli, G. (2009). Consumers' perception of farm animal welfare: An Italian and European perspective. *Italian Journal of Animal Science*, 8(1), 31–41. <https://doi.org/10.4081/ijas.2009.s1.31>

- Matloven. (2003). *Lov om matproduksjon og mattrygghet mv.* (LOV-2003-12-19-124). Lovdata. <https://lovdata.no/lov/2003-12-19-124>
- Matprat. (u.å.). *Åpenhet og utfordringer i norsk svineproduksjon.* <https://www.matprat.no/artikler/bransje/apenhet-og-utfordringer-i-norsk-svineproduksjon>
- Mattilsynet. (2009). *Instruks for dyrevernnemndene* [sist endret 23. juni 2020]. https://www.mattilsynet.no/dyr_og_dyrehold/dyrevelferd/ansvar_og_oppgaver/instruks_for_dyrevernnemndene.38298/binary/Instruks%20for%20dyrevernnemndene
- Mattilsynet. (2010). *Veileder til forskrift om hold av storfe* [sist endret 21. november 2021]. https://www.mattilsynet.no/om_mattilsynet/gjeldende_regelverk/veiledere/veileder_om_hold_av_storfe.1853/binary/Veileder%20om%20hold%20av%20storfe
- McCulloch, S. P. (2012). A critique of FAWC's five freedoms as a framework for the analysis of animal welfare. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 26(5), 959–975. <https://doi.org/10.1007/s10806-012-9434-7>
- Mellor, D. J. (2016). Updating animal welfare thinking: Moving beyond the «five freedoms» towards «a life worth living». *Animals*, 6(3). <https://doi.org/10.3390/ani6030021>
- Møystad, M. Ø. (2010). *Taterne – et reisende folk mot en ny tid. Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge.* Tapir akademisk forlag.
- Nin, A. (1961). *Seduction of the minotaur.* Swallow Press.
- Njaa, T. B. (1953). *Dyrevernloven og andre bestemmelser om dyrevern* (2. utg.). Johan Grundt Tanum.
- Norheim, A. (1959). *Landbruksbygninger* (4. utg.). J.W. Cappelens forlag.
- OIE. (2021, 19. juli). Animal welfare. I *Terrestrial animal health code* (kap. 7). OIE World Organisation for Animal Health. https://www.oie.int/en/what-we-do/standards/codes-and-manuals/terrestrial-code-online-access/?id=169&L=1&html-file=chapitre_aw_introduction.htm
- Ot.prp. nr. 15 (2008–2009). *Om lov om dyrevelferd.* Landbruks- og matdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/otprp-nr-15-2008-2009-/id537570/?ch=1>
- Pelsdyrforskriften. (1998). *Forskrift om hold av pelsdyr* (FOR-1998-09-20-901). Lovdata. <https://lovdata.no/forskrift/1998-09-20-901>
- Pryser, T. (1999). *Norsk historie 1814–1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn.* Det norske samlaget.
- Regler om buranlegg for voksne høner. (1965). *Regler om buranlegg for voksne høner* (FOR-1965-07-01).
- Reindriftsloven. (2007). *Lov om reindrift* (LOV-2007-06-15-40). Lovdata. <https://lovdata.no/lov/2007-06-15-40>
- Reitan, A. Å. (2001). *Fra bås til bord. Et prosjekt om hjemmeslakting. Jord og gjerning.* Landbruksforlaget.

- Ribsskog, Ø. (1949). *Bønder i byvegen*. Cammermeyers boghandel.
- Sandvik, O. & Fossum, K. (2001). *Kampen mot alvorlige smittsomme dyresjukdommer, spesielt hos storfe, i historisk perspektiv. Jord og gjerning*. Landbruksforlaget.
- Sandøe, P., Forkman, B. & Jensen, K. K. (2012). The interaction of ethical questions and farm animal welfare science. I *Animal welfare and ethics: From principle to practice: Proceedings of the 2012 RSPCA Australia Scientific Seminar* (s. 35–44). RSPCA Australia.
- Singer, P. (1990). *Animal liberation*. Avon Books. (Opprinnelig utgitt 1975)
- Sivle, P. (1993). Berre ein hund. I *Soger* (s. 36–60). Det Norske Samlaget. (Opprinnelig utgitt 1887)
- Snildal, A. (2014). *An anti-semitic slaughter law? The origins of the Norwegian prohibition of Jewish religious slaughter c. 1890–1930* [Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo]. DUO vitenarkiv. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-85524>
- Skjervold, H., Presthegge, K., Eskilt, A., Skei, I. E. & Brandt, N. (1966). *Husdyrboka*. Bøndenes forlag.
- Slakteloven. (1929). *Lov om avlivning av husdyr og tamren* (LOV-1929-06-21-7). https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1929&paid=8&wid=a&psid=DIVL646&pgid=a_1043&vt=a&did=DIVL806
- Sorabji, R. (1993). *Animal minds and human morals*. Cornell University Press.
- St.meld. nr. 12 (2002–2003). *Om dyrehold og dyrevelferd*. Landbruks- og matdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-12-2002-2003-/id196533/>
- Stenevik, I. H. & Mejdell, C. M. (2011). *Dyrevelferdsloven. Kommentartutgave*. Universitetsforlaget.
- Straffeloven. (1842). *Lov om forbrydelser* (LOV-1842-08-20-12). Lovdata. <https://lovdata.no/lov/1842-08-20-12>
- Tiller, S. (1928). Hvordan faareskabben blev utryddet i Norge. *Norsk Veterinærtidsskrift*, 162–177, 213–216.
- Tobiassen, A. H. (1989). *Sulteføring – nød, uforstand eller økonomisk strategi. Jord og gjerning*. Landbruksforlaget.
- Tobiassen, A. H. (2008). *Over fjord, fjell og fonn. Driftehandel med storfe i Norge ca. 1850–1930*. Snøhetta forlag.
- Veterinærinstituttet. (2020). *NORM/NORM-VET 2019. Usage of antimicrobial agents and occurrence of antimicrobial resistance in Norway*.
- Veterinærinstituttet. (2021). *Dyrehelserapporten 2020* (Rapport 53). <https://www.vetinst.no/rapporter-og-publikasjoner/rapporter/2021/dyrehelserapporten-2020>
- Veterinærloven. (1948). *Lov om veterinærer m.v.* (LOV-1948-12-3). Lovdata. <https://lovdata.no/lov/1948-12-10-3>

- Webster, J. (2016). Animal welfare: Freedoms, dominions and «a life worth living». *Animals*, 6(6). <https://doi.org/10.3390/ani6060035>
- Zimmermann, M. E., Callicott, J. B., Clark, J., Warren, K. J. & Klaver, I. J. (2004). *Environmental philosophy: From animal rights to radical ecology*. Pearson.